

Malmö högskola

Lärarytbildningen

Barn och ungas samhälle

Examensarbete

15 högskolepoäng på grund nivå

Nangijala

Har sorg och död plats i en meningsfull fritid?

Nangijala

Are there spaces for sorrow and death in a meaningful leisure time?

Matilda Eckberg

Lärarexamen 210 hp
Fria Tidens Lärande 210 hp
2013-01-18

Examinator: Johan Söderman

Handledare: Eva Nyberg

Abstract

Detta arbete handlar om hur fritidspedagoger berättar att de, i sin yrkesroll, hanterar sorg och död. Samt vilket utrymme pedagogerna talar om att de ger sorg och död i fritidsverksamheten. Vidare undersökte jag om Astrid Lindgrens bok ”Bröderna Lejonhjärta” kan vara ett användbart redskap för att stötta barn som sörjer och i samtal med barn om döden, samt vad de fritidspedagoger jag intervjuat anser om att använda ”Bröderna Lejonhjärta” för dessa ändamål.

Jag har bland annat kommit fram till att fritidspedagoger inte talar med barn om döden i särskilt stor utsträckning. Vilket kan antas bero på att de inte får utbildning i detta. De är dock medvetna om vikten av att svara ärligt på barns frågor utan att skrämma dem. Slutligen framgår det i resultatet av intervjuerna att pedagogerna ger barnen hopp och tröst mot deras rädsla för döden.

Innehållsförteckning

1. Inledning	7
1:1. Syfte och frågeställning	8
2. Disposition	9
3. Litteraturgenomgång och teoretiskt perspektiv	10
3:1. Fritidspedagogen står barnen nära	10
3:2. Hur kan fritidspedagoger stötta barn i sorg?	11
3:3. Sagor och lek som redskap i sorgearbetet	14
3:4. Teoretisk ram	15
4. Metod och genomförande	17
4:1. Intervju	17
4:2. Urval	18
4:3. Genomförande	19
4:3:1. Bröderna Lejonhjärta som inspiration	19
4:3:2. Intervjuer	20
4:3:3. Analysförfarande	21
4:4. Forskningsetiska överväganden	22
4:5. Undersökningens trovärdighet	23
5. Resultat och analys	24
5:1. Samtal om döden	24
5:2. Det är barnen som tar initiativet	26
5:3. Bröderna Lejonhjärta	27
5:4. Ärliga svar på barns frågor om döden	29
5:5. Skyldighet att stötta och hjälp men inte att prata	31
5:6. Personlighet påverkar hur du stöttar barn i sorg	34
5:7. Hela familjen behöver stöd	35
5:8. Sammanfattande analys och slutsatser	36
5:8:1. Mötet mellan det sörjande barnet och fritidspedagogen	36
5:8:2. Möjliga redskap för att möta barns tankar om sorg och död	37
5:8:3. Balans mellan ärlighet, tro och tröst	38
5:8:4. Ansvar, skyldighet eller personligt beslut	39

6. Slutdiskussion	40
Referenser	43
Bilagor	45

1. Inledning

En av fritidspedagogernas främsta skyldigheter är att ge barnen en, för barnet, meningsfull fritid. Har död och sorg plats i en meningsfull fritid? Vilket ansvar har fritidspedagogen att samtala om döden?

I en undersökning som Lilla Aktuellt gjorde i november 2011, framkom att av 2800 tillfrågade mellanstadieelever var 40 procent rädda för döden. Detta visar på vikten av att bearbeta denna rädsla (Flickor räddare för döden 2011).

Enligt den litteratur jag granskat i detta arbete är det viktigt att tala med barn om döden för att de, åtminstone till viss del, ska komma över rädslan för döden. Då barn idag tillbringar mycket av sin vakna tid i skolan och i fritidshemmen har fritidspedagoger stort ansvar att föra samtal om döden, och livets andra existentiella frågor. Då vi i skolan och på fritidshemmen samtalar med barn om döden och andra existentiella frågor ges alla barn möjlighet att få svar på sina frågor, ventiler sina tankar och åsikter, byta erfarenheter och så vidare. Barnen kanske inte har möjlighet till sådana samtal i hemmet.

Det är inte lätt att tala om något som barnen, och många gånger även vuxna, är rädda för. Böcker om döden, till exempel "Bröderna Lejonhjärta", "Flickan med svavelstickorna" och "Vem är död" är bra redskap att använda vid samtal om döden (Hedström, Elmberger & Bolund 2007).

I dagens samhälle finns det barn som vistas större delen av sin vakna tid i skolan och på fritidshemmen, vilket då innebär att mycket av sörjandet och bearbetning av sorgen sker i skola och på fritids. Dessutom är många gånger lärare i skolan och personal på fritidshemmet de vuxna som, förutom föräldrarna, står barnet närmast och som barnet gärna anförtror sig till.

En av fritidshemmets främsta uppgifter är att ge barnen en meningsfull fritid (Skollag, 2010: 60).

För ett sörjande barn skulle det kunna innebära att fritidspedagoger, och annan personal på fritidshemmet, ger struktur på en annars upp och nervänd tillvaro, hjälper

barnet att uttrycka sina känslor, tankar och funderingar kring det som inträffat, att personalen talar med barnet och svara på barnets frågor och låter barnet bearbeta sin sorg genom lek, sagor och estetiskt skapande.

Döden är en av livets stora frågetecken och kan vara skrämmande både för barn och vuxna. Det är svårt att tala om döden, det är svårt att uppleva att någon dör och det är svårt att hjälpa någon som sörjer. Döden så enkel och självklar men ändå så komplicerad. Det är därför jag är intresserad av detta med döden, barn i sorg och hur vi fritidspedagoger hjälper barn i sorg. Död och sorg är mångfacetterat och många frågor saknar svar, men jag vill fördjupa mig i detta. Dessutom vill jag lyfta fram vikten av och meningen med att tala om svåra saker. Döden blir inte mindre obehaglig för att vi undviker att tala om den, snarare tvärtom.

1:1. Syfte och frågeställning

Syftet med detta arbete är att undersöka hur fritidspedagoger berättar att de, i sin yrkesroll, hanterar sorg och död. Samt vilket utrymme pedagogerna berättar att de ger sorg och död i fritidsverksamheten. Jag vill också undersöka vad fritidspedagoger anser om ”Bröderna Lejonhjärta” som ett redskap och/eller hjälpmedel i barns sorgearbete och i samtal med barn om döden. Härmed använder jag följande frågor i mitt arbete:

- Uppger fritidspedagoger att de samtalar med barn om döden, och om så är, i vilka sammanhang?
- Vad svarar fritidspedagoger på frågan hur de stöttar barn i sorg?
- Vad anser fritidspedagoger om att använda ”Bröderna Lejonhjärta” som ett redskap eller hjälpmedel i samtal med barn om döden, eller för att hjälpa barn i deras sorgearbete?

2. Disposition

I det första kapitlet har jag presenterat min problemformulering, syfte och frågeställningar.

I kapitlet *Litteraturgenomgång och teoretisk ram* diskuteras först fritidspedagogers relation med barn utifrån begrepp som ärlighet. Vidare framhålls sagans och lekens roll i sorgearbetet och vikten av att tala om existentiella frågor så som döden. Här framförs också att det är viktigt att barn får vara ”huvudperson” i sin egen sorg, samt hur vi vuxna kan stötta och hjälpa barn i sorg. Sist men inte minst presenteras Antonovskys teori KASAM, känsla av sammanhang, som teoretisk ram.

I kapitlet *Metod och genomförande* skriver jag om mitt val av metod, samt hur jag gått tillväga. Jag redogör även för mina urval, forskningsetiska överväganden samt undersökningens trovärdighet.

I kapitlet *Resultat och analys* analyseras intervjuerna. Kapitlet är indelat i **sju** underrubriker som arbetats fram utifrån relevanta och intressanta fakta som framkom i intervjuerna, här finns även en sammanfattande analys. En sammanfattning av vad intervjupersonerna sagt om ”temat” i underrubrikerna vävs ihop, och analyseras, mot bakgrund av litteratur.

I kapitlet *Slutdiskussion* förs en sammanfattande diskussion om vad som har kommit fram i detta arbete.

3. Litteraturgenomgång och teoretiskt perspektiv

I detta kapitel lyfter jag fritidspedagogens relation till barn på fritidshemmet samt förutsättningar för att stötta barn i sorg. Begreppet ärlighet fokuseras specifikt. Sagans och lekens roll i sorgearbete behandlas också. Antonovskys teorier om begriplighet, hanterbarhet och mening (KASAM) används som sammanhållande teoretisk ram.

Jag har till viss del begränsat litteraturen genom att välja bort böcker som varit religionsinriktade på grund av att detta arbete skulle bli för omfattande om jag skulle lyfta fram alla religioners syn på döden, ”återuppståndelse”, sörjande med mera. Dessutom ingår inte religion i frågeställningen som ligger till grund för detta arbete. Dock finns det flera inslag av religion i intervju svaren och jag har valt att behålla dem, då jag har sagt till informanterna att de har rätt att svara vad de vill och hur de vill. Samt att vissa svar skulle bli intetsägande om jag tog bort de religiösa delarna.

Som fritidspedagog arbetar jag med barn från sexårsåldern och uppåt i åldrarna, ända upp till 18 år. Därför har jag valt att välja bort böcker som handlar om ”små barns” relation till döden och hur vi kan stötta ”små barn” i sorg

3:1. Fritidspedagogen står barnen nära

I dag utgör skola, förskola och fritidshem en stor del av barnens liv. Det är många barn tillbringar större delen av sin vakna tid i skolan och på fritidshemmen. Således är det inte underligt att fritidspedagoger och lärare hör till de vuxna som står barnen nära, och som barnen gärna anförtror sig till (Olsson 2007).

I de fall då ett barn behöver extra stöd vid en begravning, på grund av att föräldrar/föräldern har fullt upp med sin egen sorg, och då barnet själv får välja vem de

ska ha med sig som stöd så väljer de gärna fritidspedagogen eller lärare (Ekvik 2005; Stening 1999).

Enligt barn ska vuxna vara snälla och enligt barnens egna åsikter ska en snäll vuxen vara tillåtande, bry sig om barnen och ge sig tid till barnen (Arnér & Tellgren 2006).

Givetvis kommer föräldrar överst på listan, men därefter kommer andra vuxna såsom vuxna syskon, far- och morföräldrar, kompisars föräldrar och fritidspedagoger och lärare (Arnér & Tellgren 2006).

3:2. Hur kan fritidspedagoger stötta barn i sorg?

Flera av de böcker jag har granskat åsyftar att det är viktigt att vuxna är ärliga gentemot barnen. Vuxna ska svara ärligt på barnens frågor om döden och på de frågor som inte har något svar ska vuxna svara ärligt att de inte vet, eller berätta vad de tror men då var noga med att poängtera att det är *de* som *tror*. Det är också viktigt att vuxna berättar sanningen om vad som har hänt när någon i barnens närhet dör, hur hemsk sanningen än må vara. Vuxna kan inte skydda barn från sorg, hur gärna de än vill. Då vuxna försöker skydda barnen från sorg blir resultatet att de vuxna undanhåller information för barnen, far med osanningar och mer eller mindre stänger ute barnen. Vilket leder till att barnen känner sig åsidosatta och bestulna på sin sorg (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Gyllenswärd & Polfeldt 2001; Stening 1999).

Det är viktigt att vuxna låter barnen sörja, att de ger barn tillträde till deras egen sorg. Vuxna vill många gånger trösta barn som sörjer och försöka få dem glada på olika vis. Kommentarer som ”Hon har det säkert bra i himlen” eller ” Morfar var ju så sjuk” är försök att trösta, vilket är fel (Ekvik 2005; Stening 1999).

Att få gråta och leva ut sin sorg är en viktig del av sorgearbetet. Vuxna måste låta barnen få vara ”huvudpersoner” i sorgen, låta dem uttrycka sina egna tankar och känslor. När barnen tillåts sörja och får vara arga, då vuxna ger barnen möjlighet att prata om det som har inträffat och får berätta vad de tänkte och kände, till exempel när dödsbudet kom eller under begravningen, när vuxna låter barnet få prata om och minnas den som dött - då får barnen vara huvudpersoner i sorgen (Ekvik 2005; Stening 1999).

Men tyvärr är det så att vuxna ofta ger barn roller som hjälpare och tröstare. Ibland ses barnen som ett bevis på att livet trots allt går vidare. Dessutom är barn många

gångar upptagna av hur sörjande runt om kring dem har det och att hjälpa och stötta dessa sörjande. Många gånger visar inte barn sina egna känslor som ett försök att trösta sörjande runt om kring dem, men givetvis så står barnen närmast sin egen sorg (Ekvik 2005).

Fritidspedagoger och lärare kan hjälpa barn som inte får var huvudpersoner i sorgen på flera sätt. Här nedan följer två exempel från boken ”Tysta tårar” av Steinar Ekvik.

Det första exemplet handlar om Martin som en dag stolt berättar att han ska bli storebror. En tid senare har han med sig ett fotografi där han sitter i soffan och håller sin lillasyster i famnen. Hans stolthet när han visar upp kortet går inte att dölja. När så lillasyster plötsligt dör blir sorgen därför väldigt stor. Läraren berättar för de andra eleverna i klassen att Martin är borta för att han är så ledsen och för att det ska bli begravning. Alla barnen i klassen ritade en teckning till Martin som de sätter ihop till ett häfte, som läraren går och lämnar till Martin. Genom detta häfte fick Martin individuell uppmärksamhet. Detta var något som endast var avsett för honom, inte för familjen eller mamma och pappa utan bara för honom (Ekvik 2005).

Vi har också exemplet med en liten flicka som förlorade sin pappa. Det kom många blommor hem till dem, men de flesta var till mamma eller till ”familjen”. Alla utom en blomma som klasskamraterna och läraren hade skickat till flickan. Den buketten var bara hennes. Buketten till henne gjorde att hon kunde känna sig som en deltagare i sorgen. Den visade att det fanns någon som förstod att hon sörjde och som brydde sig om hennes sorg (Ekvik 2005).

Givetvis är det viktigt med kontakten mellan hemmet och skolan. Att berätta för en fritidspedagog kan vara lättare än att berätta för föräldrar. Om barnet sedan vill kan fritidspedagogen tala med föräldrarna och berätta om samtalet hon/han haft med deras barn och berätta vad barnet har sagt. Sådana exempel finns också i böckerna (Ekvik 2005; Stening 1999; Björklund & Eriksson 2000).

Alla behöver dock inte tala för att bearbeta sorg. I boken ”Aldrig i livet” berättar Malin om hur hennes bästa vän var ett stort stöd för henne när hennes pappa hade begått självmord. När Malin ibland inte orkade vara med på lektionen och bara reste sig och gick ut följde hennes bästa vän med henne. Väninnan sa ingenting, gjorde ingenting utan bara satt där bredvid Malin helt tyst. Malin berättar att det var precis vad hon behövde. Inga frågor, ingen som talade, utan bara tyst sällskap (Gyllenswärd & Polfeldt 2001).

Lii Stening menar att det är viktigt att vuxna talar om och diskuterar de existentiella frågorna med barn, ty då förbereds barnen för den sorg de kommer att drabbas av i framtiden (Stening 1999).

Min erfarenhet är dock att vuxna undviker att tala med barn om döden då de tycker att sådana samtal är dystra, nedstämmande och ingenting som det borde läggas energi på. Om dessa åsikter beror på bristande kunskap eller vuxnas egen fria åsikt låter jag vara osagt.

Stening menar dock att barn saknar de erfarenheter om död och sorg som vi vuxna besitter och därför är det viktigt att tala om död och sorg så att vi vuxna kan dela med oss av våra erfarenheter och upplevelser. Ett barn som för första gången upplever att någon i dess närhet dör har svårt att förstå vad som händer, vilket i sin tur kan leda till förvirring, osäkerhet, rädsla och aggressivitet. Men då vi vuxna delar med oss av våra tankar och erfarenheter, och vågar tala om död och om sorg, då ger vi barnen redskap att möta död och sorg och barnen blir mer förberedda för de dödsfall som de i framtiden kommer att uppleva (Stening 1999).

Det är viktigt att vuxna låter barnen bekanta sig med döden. Vuxna ska inte gömma undan döden, eller nonchalera barnens tankar och frågor om döden när de dyker upp. Stening anser att döden åter måste bli en naturlig del av våra liv (Stening 1999).

Det har blivit lite av tabu att tala om döden. Döden är ett samtalsämne som kan vara känsligt då många, både barn och vuxna fruktar döden (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Stening 1999).

Hur vuxna stöttar barn som sörjer beror på hur de själva har hanterat den sorg de stött på under livet. Om en vuxen har obearbetad sorg kan ett barn som sörjer åter väcka till liv den sorg som den vuxne bär på. Det är svårt för vuxna att stötta och hjälpa barn som sörjer när de själva ”återupplever” sorg. Även barns rädsla att dö eller rädslan att förlora en anhörig kan väcka till liv en vuxens egen rädsla för döden (Björklund & Eriksson 2000; Ekvik 2005; Stening 1999).

3:3. Sagor och lek som redskap i sorgearbetet

Ett viktigt redskap i sorgearbete med barn är leken. I boken ”Barnet i mötet med livets mörka sidor” skriver författarna att leken är barnens mest betydelsefulla metod för att

hantera livets mörka och svåra sidor. Genom leken bearbetar barn sin sorg (Björklund & Eriksson 2000).

Ett exempel som nämns i boken är ett barn som får följa sin farfar från sjukhuset, till gravkapellet och slutligen till begravning. Efter begravningen leker barnet begravning hemma på gården tillsammans med de andra barnen i huset. Leken är intensiv och pågår i flera dagar, vilket gör föräldrarna undrande men de låter ändå barnet hållas. En dag kommer en granne in till föräldrarna och berättar att idag leker barnen att de begraver sina föräldrar. Leken har gått från att ha varit direkt kopplad till en aktuell händelse, till att vara en lek som sker här och nu och som är väldigt intensiv och med många infall. Slutligen handlade leken om framtiden och i exemplet ovan vågar barnen gestalta det svåraste som kan inträffa, att deras egna föräldrar dör (Björklund & Eriksson 2000).

Sagor är ett bra redskap i sorgearbete men också som redskap i samtal om döden och i ”förebyggande” för framtida möten med döden. Genom sagor får barn nya ord, ett nytt språk, bilder och handlingsmönster som de kan ha användning av i framtiden. Sagan kan också bli en plats i vilken barnens erfarenheter, tankar och funderingar kan gestaltas. Många gånger har samtal om livets existentiella frågor, exempelvis döden, sin början i sagor (a.a.).

I rapporten ”Barnfamiljen i cancervård” skriver författarna att det har utvecklats pedagogiska hjälpmedel för att öka kommunikationen inom den cancerdrabbade familjen och för att kunna ge barn åldersanpassad information om sjukdomen. Dessa böcker kan läsas tillsammans med barnen och större barn och ungdomar kan läsa själva. Genom att använda skrifter kan barnens och föräldrarnas reaktioner konkretiseras och utvidgas. Sist föreslås Astrid Lindgrens böcker ”Bröderna Lejonhjärta” och ”Mio min Mio” som exempel på böcker för forsat läsning i familjen (Hedström m.fl. 2007).

Lek och saga är sammanlänkade. Många gånger utspelar sig sagan i leken och även leken i sagan. Barn leker det de läst om eller sett på teve, men de kan också berätta och skriva om vad de lekt. Det är svårt att dra en gräns mellan vad som är lek och vad som är saga (Björklund & Eriksson 2000).

I boken ”Barnet i mötet med livets mörka sidor” finns ett exempel om ett barn som är med sin mamma och hälsar på sin farmor. Farmodern är förkylda och fryser och barnet frågar sin mamma om farmor ska dö. Mamman frågar varför barnet tror att farmor ska dö och det visar sig att barnet har sett filmen ”Ronja Rövardotter” i vilken rövaren Skalle Per fryser för att han är gammal, och så småningom dör han. Då detta är den erfarenhet barnet har av sjukdom och död är det de enda barnet kan förhålla sig till. Då

mamman förstår anledning till att barnet tror att farmor ska dö, kan mamman förklara att det finns flera olika sjukdomar och att den sjukdomen som farmor har inte är dödlig (Björklund & Eriksson 2000).

Jag har inte funnit mycket skrivet om lekens roll i barns sorgearbete. Om sagans roll har jag endast hittat en sida i boken "Barnet i mötet med livets mörka sidor". Jag menar därmed att det råder brist på redskap för att hantera barns sorg på ett medvetet lekpedagogiskt sätt i arbetet som fritidspedagog.

3:4. Teoretisk ram

I sin bok "Hälsans mysterium" skriver författaren, Aaron Antonovsky, om hur begriplighet, hanterbarhet och meningsfullhet kan hjälpa oss att hantera det som händer i våra liv (Antonovsky 2005).

Alla människor utsätts någon gång i sina liv för påfrestningar, kroppsliga, psykiska och/eller sociala. En del påfrestningar är kraftiga, långvariga och upprepande. Vissa är av en sort som gör människor sjuka. Många människor blir också sjuka, medan andra, som utsätts för samma eller än värre påfrestningar, förblir friska. Människors olika motståndskraft i form av arv och tidigare miljö är en förklaring. Men vilka olikheter är det som styr vår motståndskraft? Är det möjligt att förutse en reducerad motståndskraft? Är det möjligt att mäta och förbättra motståndskraften? Det är detta som Aaron Antonovskys bok handlar om (Antonovsky 2005).

Vidare menar Antonovsky att det inte är genom att undvika påfrestningar som vi främjar hälsan. Det som krävs är att människor lär sig hantera livets med- och motgångar, att människan lär sig göra det bästa av tillvaron sådan som tillvaron är. Genom begriplighet, hanterbart och meningsfullhet görs tillvaron sammanhängande och då kan vi göra det bästa av tillvaron. Begriplighet, hanterbarhet och meningsfullhet är de tre aspekterna som utgör KASAM. KASAM står för känsla av sammanhang (Står 2005).

Här nedan finns ett citat ur boken "Hälsans mysterium" i vilket författaren Aaron Antonovsky redogör för de tre centrala komponenterna i KASAM:

Känslan av sammanhang är en global hållning som uttrycker i vilken utsträckning man har en genomträngande och varaktig men dynamisk känsla av tillit att (1) de stimuli som härrör från ens inre och yttre värld under livets gång är strukturerade, förutsägbara och begripliga, (2) de resurser som krävs för att man skall kunna möta de krav som dessa stimuli ställer på en finns tillgängliga, och (3) dessa krav är utmaningar, värda investering och engagemang (Antonovsky 2005).

För att beskriva ovanstående ytterligare skriver Antonovsky att människor med känsla av hög begriplighet förväntar sig att framtida stimuli är förutsägbara eller, då det kommer som överraskningar, om inte annat går att ordna och förklara. De som har en hög känsla av hanterbarhet kommer inte att känna att livet behandlar en orättvist och kommer heller inte att se sig själv som ett offer för olyckliga omständigheter. En människa med hög känsla av meningsfullhet lägger energi på att hitta en mening i de svårigheter han/hon stöter på under livet, och känner att de prövningar livet ställer en inför är värda att investera energi i, att engagera sig i och att dessa prövningar snarare är utmaningar (Antonovsky 2005).

Att förstå vad som händer, att kunna hantera det som händer och att kunna se på det som händer mer som en utmaning än som ett problem gör att människor kan uppleva olika traumatiska upplevelser och trots detta gå välbehållna ur dessa upplevelser och gå vidare i livet (Antonovsky 2005).

4. Metod och genomförande

Denna studie grundar sig på en kvalitativ forskningsansats, i vilken syftet är att nå förståelse på djupet av ett visst fenomen. En kvantitativ ansats innebär att undersöka något ur ett mer omfattande, men också ytligare perspektiv. Således lämpar sig en kvalitativ ansats bättre för just denna typ av studie, där existentiella frågor står i fokus (Patel, 2003).

4:1. Intervju

Jag har valt intervju som metod. En anledning till mitt metodval var svårigheter att hitta dokumentationstillfällen. Det är inte så lätt att hitta ett barn som sörjer och sedan på ett respektfullt och forskningsetiskt sätt dokumentera vilket stöd barnet får.

Alla människor möter barns sorg på olika sätt, mycket beror på hur vi har hanterat den sorg vi själva har upplevt (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Stening 1999).

Ett intervjusamtal innebär att intervjuaren ställer frågor om och lyssnar till det människor berättar om sin levda värld, på så vis får forskaren information. Vidare skriver Kvale och Brinkmann att forskningsintervjun är en intervju i vilken kunskap skapas i interaktionen emellan intervjuaren och den intervjuade. Trots att forskningsintervjun är ett professionellt samtal så bygger det på det vardagliga samtalet, skillnaden mellan intervju och ett vanligt samtal är att en intervju har ett syfte, är mer strukturerad och har en intervjuare som mer eller mindre påverkar samtalet. (Kvale & Brinkmann 2009).

Då jag ville ha möjlighet att ställa följdfrågor, i det fall då svaren blir för korta, otydliga eller obegripliga, valde jag att göra intervjuer istället för enkätundersökning. Dessutom ville jag ha möjlighet att anpassa mina frågor efter den person jag intervjuade. Eftersom döden för somliga kan vara ett mycket känsligt ämne.

Jag behövde ställa samma frågor till samtliga intervjupersoner så att jag sedan kunde jämföra svaren och på så vis få svar på de frågor som ligger till grund för detta arbete. Jag behövde också ställa frågor som var öppna. Jag var i behov av att kunna ställa följdfrågor, ifall svaren blev för korta och otydliga. Jag ville att intervjupersonerna fritt skulle få yttra sina åsikter och erfarenheter.

I boken ”Den kvalitativa forskningsintervjun” beskrivs den semistrukturerade forskningsintervjun ungefär så som ovanstående (Kvale & Brinkmann 2009; Kvale 1997).

Således, använder jag mig i detta arbete av den semistrukturerade forskningsintervjun.

4:2. Urval

Det hade varit mycket intressant att intervjua barn, men som sagt var så är döden ett ämne som kan vara mycket känsligt. Dessutom är det inte säkert att barn har tillräckliga erfarenheter av döden för att kunna ge, för mig, relevanta svar på intervjufrågorna. Detta gjorde att det inte var möjligt att intervjua barn. Därför valde jag att intervjua fritidspedagoger, då mitt intresseområde var fritidshemmet.

Jag har intervjuat tre fritidspedagoger på två olika fritidshem. Ett av fritidshemmet är kommunalt, beläget i en stad och finns i skolans lokaler. Det andra fritidshemmet är ett familjekoopertiv, beläget på landsbygden och ligger mer än en fem kilometer från den by där barnens skola finns. Jag har givit alla intervjupersoner fingerade namn. Kvinnorna har jag valt att kalla Tina och Ingalill, de är båda svenska, och mannen har jag valt att kalla Heydar, och han kommer ursprungligen från ett land i Mellanöstern.

Barnen som går på fritidshemmen är 6-12 år gamla. Viktigt att poängtera är att när litteraturen använder benämningen ”barn” så hänvisar författaren till FN:s Barnkonventions första artikel, som lyder:

”I denna konvention avses med barn varje människa under 18 år, om inte barnet blir myndigt tidigare enligt den lag som gäller för barnet.” (Överenskommet 1999: 64)

4:3. Genomförande

4:3:1. Bröderna Lejonhjärta som inspiration

Som underlag för mina intervjuer har jag använt Astrid Lindgrens bok ”Bröderna Lejonhjärta”. Utifrån de tankar och funderingar som uppkom när jag läste boken har jag utarbetat intervjufrågor.

Jag har försökt att skapa öppna frågor, även om det kan behövas en sluten fråga för att leda in intervjupersonen på rätt ”spår”. Ett exempel på en sådan fråga är: ”Talar man med barn om döden?” Beroende på vad informanten svara kan jag sedan leda samtalet vidare med följdfrågor. Se samtliga intervjufrågor i bilagan på sidan 42. När jag hade arbetat fram mina intervjufrågor var det dags att sätta igång med intervjuerna.

4:3:2. Intervjuer

I boken ”Den kvalitativa forskningsintervjun” fann jag råd och tips om hur jag skulle gå till väga under intervjun. Här fanns också råd om formuleringen på intervjufrågor (Kvale 1997).

För att göra det lättare för mig att hitta rätt i mitt frågemanus skrev jag ”frågekort”. Jag gjorde kort av papper där jag skrev ner en fråga på varje kort. Frågekorten hade jag sedan markerat uppe i vänstra hörnet för att kunna skilja på ”huvudfrågor” och följdfrågor. Inför varje intervju kontrollerade jag att korten låg i den bestämda ordning som jag valt att ställa frågorna i. Med en fråga på varje kort blev det lättare att hitta bland frågorna och på detta vis undgick jag osäkerhet och nervositet som annars kunde uppkommit då jag inte mindes om det var fråga sju eller åtta jag ställt sist.

Frågekorten fungerade också som ett bokstavligt stöd, något jag kunde hålla mig i, när jag kände mig nervös eller osäker (Kvale 2009).

Intervjuerna dokumenterades med hjälp av en diktafon, och ljudfilerna sparades på datorn där jag kunde lyssna på dem och justera volym och hastighet för att få bästa möjliga ljudkvalité. Vid intervjutillfället har jag sagt till när jag startar diktafonen och när jag stänger av den. Diktafonen har även legat väl synlig på bordet vi suttit vid, så att

informanterna också kan se att jag startar och stänger av den. Två av intervjuerna skedde på ett fritidshem, där informanterna jobbade. Den tredje intervjun skedde hemma hos intervjupersonen. I samtliga fall har informanterna blivit intervjuade i enskildhet utan åhörare.

Stämningen under intervjuerna var allvarlig men där fanns även leenden och skratt. Intervjupersonerna var positiva och tyckte att de frågor jag tog upp var intressanta och relevanta, de visad stort intresse för mitt arbete. Intervjuerna pågick mellan 11-25 minuter, vilket beror på att en del intervjupersoner hade längre utläggningar än andra, samt att vissa tänkte efter mer innan de svarade.

4:3:3. Analysförfarande

Till en början lyssnade jag på intervjuerna och skrev ner vad informanterna sa, dock transkriberade jag inte, skrev inte talspråk och ibland sammanfattade jag vad informanterna sa. Men efter kritiken vid opponeringen har jag nu transkriberat alla intervjuer och har med dessa i analysen. Faktum är att nu är det nästan uteslutande transkriberingar i analysen.

Genom att jämföra intervjuvaren dels med varandras och dels med litteraturen har jag fått svar på de frågor som ligger till grund för detta arbete men också kunnat undersöka hur intervjupersonernas handlande och åsikter stämmer överens med det som står i litteraturen om barn i sorg och samtal om döden.

4:4. Forskningsetiska överväganden

När det handlar om forskningsetiska principer finns det fyra huvudkrav: informationskrav, samtyckeskrav, konfidentialitetskrav och nyttjandekrav (Kvale & Brinkmann 2009; Forskningsetiska principer 2002).

Informationskrav innebär att forskaren ska informera deltagare i undersökningen om vad undersökningen handlar om, vilken roll de har i undersökningen, vilka villkoren är, att deltagandet är frivilligt, vilka som kommer att ta del av undersökningen samt allt annat som berör deltagarna (a.a.).

Samtyckeskrav medför att forskaren ska invänta samtycke från uppgiftslämnaren och undersökningsdeltagaren. Det kan även krävas samtycke från vårdnadshavare om uppgiftslämnaren och undersökningsdeltagaren är under 15 år och undersökningen berör etiskt känsliga frågor (Kvale & Brinkmann 2009; Forskningsetiska principer 2002).

Konfidentialitetskrav betyder att privata uppgifter som identifierar deltagaren i undersökningen, till exempel namn inte avslöjas. De som arbetar med forskningsprojektet och således även med de etiskt känsliga uppgifter som kan kopplas till enskilda, identifierbara personer bör skriva på ett avtal om tystnadsplikt med hänsyn till sådana frågor (a.a.).

Nyttjandekrav innebär att insamlat forskningsmaterial inte får användas i andra syften än det vetenskapliga. Vidare får inte insamlade personuppgifter användas i beslut eller åtgärder som direkt påverkar den enskilde individen, såvida det inte finns samtycke (Kvale & Brinkmann 2009; Forskningsetiska principer 2002).

I mitt arbete med detta examensarbete har jag informerat de personer jag har intervjuat om att det endast är jag som kommer att lyssna på inspelningarna. Jag har även informerat intervjupersonerna att jag inte kommer att nämna deras namn i arbetet. De namn som står i detta arbete är fingerade namn. Jag har också redogjort för informanterna att deltagandet är frivilligt, att de får svara vad de vill och hur de vill på mina frågor samt att de har möjlighet att sluta medverka när de vill. De som vill kommer även att få ta del av detta arbete när det är färdigt.

4:5. Undersökningens trovärdighet

Naturligtvis är det inte möjligt att anta att några av de slutsatserna jag kommit fram till, genom endast tre intervjuer, är generellt gällande. Vidare kan inte en liten undersökning som denna jämföra svaren utifrån genus, klass eller etnicitet. Då det endast är tre som är intervjuade har detta urval ingen betydelse för resultatet i undersökningen. Däremot är det möjligt för den nyfikne att granska intervjupersonernas svar och hur dessa förhåller sig till varandra samt de intervjuades genus, klass och etnicitet. Dock tycker jag mig ändå kunna skymta vissa mönster som är mer allmänt gällande.

5. Resultat och analys

I föreliggande kapitel presenteras resultatet under ett antal temarubriker som speglar innehållet i informanternas svar. Kopplingar till litteraturen görs löpande genom de flesta temaavsnitten, i syfte att spegla informanternas svar mot teorin.

5:1. Samtal om döden

På frågan ”Borde man prata mer med barn om döden?”, svarar Heydar följande:

Inte i vanliga fall, men när dom börjar själv prata då försöker jag själv berätta att de är något som är naturligt och att de är för alla. Och man kan inte göra något åt detta. Och sen när olycka händer eller på grund av sjukdom eller på grund av olika saker som man kan dö. De är ingenting som man måste tänka hela livet och så, de är någonting som händer och som är naturligt. De finns mycket annat här som man kan aktivera dom än man sitter och pratar om döden med barnen.

Det är ett välkänt faktum att det har blivit lite av tabu att tala om döden. Döden är ett samtalsämne som kan vara känsligt då många, både barn och vuxna, fruktar döden. Något som också många böcker belyser (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Stening 1999).

När jag ställer samma fråga till Tina uppstår en stunds tystnad sedan svarar hon med eftertryck: ”Har aldrig funderat på de faktiskt.

När jag frågar Ingalill om man borde tala mer med barn om döden får jag följande svar:

Nej, de tycker jag inte. Jag tycker att de kommer alldeles naturligt när de behövs. Många barn har ju egentligen ett väldigt sunt förhållande till döden, jag tror de är vi som lägger så mycket känslor i de som vuxna. För barnen är ju döden väldigt konkret egentligen. De svåra tycker jag e att inte göra barn ängsliga över att barn kan dö. För det mesta är de ju äldre människor som har levt ett långt bra liv men när de då är barn som dör, de är

mycket svårare. För då är de lätt att föra över en rädsla på barnen (talar med tillgjord röst) ”Tänk om jag dör.

I boken ” Det brinner i mina ögon” skriver författaren att det är viktigt att vi talar om liv, död och andra existentiella frågor med barn. Genom samtal om död och sorg bekantar sig barnet med döden och vi förbereder barnet för de dödsfall de kommer stöta på i framtiden. Vidare anser författaren att döden åter måste bli en naturlig del av våra liv (Stening 1999).

Antonovsky har liknade tankegångar. Begriplighet är en av tre aspekter som bidrar till känslan av sammanhang, vilken i sin tur hjälper människor att ta sig igenom svåra livskriser och livssituationer välbehållna. I vissa fall kan människor till och med gå stärkt ur dessa svårigheter då de har en hög känsla av sammanhang (Antonovsky 2005).

Två av tre intervjupersoner anser att vuxna inte behöver tala mer med barnen om döden, och en av informanterna uppgav att hon inte hade funderat över detta. Litteraturen är entydig, vuxna borde tala mer med barn om döden, döden ska inte vara tabu, döden ska inte gömmas undan. Men den breda allmänheten och flertalet av informanterna i detta arbete tycker inte att man bör tala mer med barn om döden. Den breda allmänheten har en åsikt och litteraturen ha en annan. Men ingenstans i litteraturen har jag funnit någonting skrivet om hur mycket vi bör tala med barn om döden. Hur den breda allmänheten och hur pedagogerna än ser på detta med att tala med barn om döden, så uppger de intervjuade att det är barnen som tar initiativet till samtal om döden inte pedagogerna, trots att de har möjlighet.

5:2. Det är barnen som tar initiativet

I Heydars svar på frågan, som behandlades i föregående kapitel, redogjorde Heydar även för i vilka sammanhang samtal om döden uppstår. Han berättade att han talar med barn om döden då barnen själva börjar tala. Jag frågar också Heydar om det talas mer om döden när det inträffar någon större ”katastrof” eller olycka. Heydar ger mig följande svar:

”Ja som Thailand till exempel, eller någon naturkatastrof. När dom, barnen ställer frågor så hjälper man dom och svarar”.

Tina berättar det inte är ofta som hon har varit med om att man talar med barn om döden, men då det har förekommit har det varit när någon blivit ”drabbad”. Vid två olika tillfällen under intervjun berättar Ingalill om i vilka sammanhang som samtal om döden uppstår. Ingalill berättar följande:

”Man pratar med barn om döden när barnen frågar eller det händer någonting som för oss in på det ämnet och för oss faller det väldigt naturligt eftersom vi har en kyrka och en kyrkogård som grannar till oss.”

Ingalill åter kommer senare under intervjun tillbaka till detta ämne och berättar bland annat följande:

Ett gyllene tillfälle att prata om döden är när det låg en död fågelunge på trappan häromdagen som alla kom och ropade (säger med tillgjord röst) ”Vi har hittat en död fågelunge!”, ja så gick vi och tittade på den och så var de nåt barn som sa ”Vi måste begrava den” (säger med tillgjord röst) ja det måste vi göra.

Precis som Heydar lyfter även Ingalill fram detta med naturkatastrofer och attentat som ett tillfälle att prata med barn om döden. Ingalill berättar att när katastrofer och attentat inträffar har framförallt de äldre fritidsbarnen frågor och då är det bra att vi talar med dem om det som har inträffat och försöker förklara, om vi nu kan det.

I föregående kapitel redogjorde jag för betydelsen av begriplighet som en aspekt i Antonvskys teori KASAM (känslan av sammanhang) (Antonovsky 2005).

Att ställa frågor kan vara ett sätt att försöka förstå någonting, en metod för att få en större känsla av sammanhang.

Av intervjuerna framkom att det var barnen som tog initiativet till samtal om döden, oftast genom att ställa frågor. Pedagogerna svarar på barnens frågor och i de fall barnen är i behov av samtal så talar pedagogerna med barnen, men det är oftast barnen som börjar. Av stor betydelse är att två av de tre informanterna inte ansåg att vi borde tala mer med barn om döden, vilket jag konstaterade i det föregående kapitlet. Om åsikten är att samtal om döden inte behövs så inleds naturligtvis inga samtal, men det kan även vara så att döden upplevs som ett svårt och obehagligt samtalsämne.

I litteraturen står att läsa om flera olika förslag till hur vuxna kan inleda samtal med barn om döden. En ingång till samtal om döden är genom sagor.

5:3. Bröderna Lejonhjärta

På frågan ”Kan Astrid Lindgrens bok Bröderna Lejonhjärta vara användbar i samtal om döden?” svarar Tina följande:

Ja, fast sen vet jag av egen erfarenhet att yngre barn faktiskt kan bli rätt skrämnda av den boken så den kan ju va, den är för lite äldre barn. Så tänker man på yngre barn så vet jag att de finns några böcker om, alltså mer sagobaserade, men jag kan inte ta liksom en titel eller författare här rakt upp, men jag vet att de finns litteratur som är riktad för mindre barn.

Här lägger jag till en följdfråga som inte fanns med på mina intervjukort för att få ett utförligare svar. På frågan ”Skulle du kunna tänka dig att använda dig av Bröderna Lejonhjärta i samtal om döden med äldre barn?”, svarar Tina:

Jaaa, de hade jag mycket väl kunnat gjort, men boken e lång och när man behöver de så liksom, innan man har kommit igenom boken då ska man liksom gå in med att nu ska vi lägga ner tid på detta. Och då är de kanske lite svårt för att när man gör en sån grej så vill man ju koppla syftet till målen och de är faktiskt en sån grej vi inte tatt upp i målen. (Liten Paus) Det beror i och för sig på hur man ser de med livscykel och (liten paus) men då är vi uppe bland sjuor, åttor och nior och då är de frågan om inte Bröderna Lejonhjärta har växst ifrån. Så de är egentligen en lite svår bok faktiskt. Men just asså att koppla den boken till att (liten paus) nej de är väl inte så som jag, men visst den e användbar de e den.

På samma fråga svarar Heydar följande:

”Ja det kan man ju göra, men på fritids har vi inte så mycket haft så samtal om vad barn har läst det är mest i klassrummen.”

Ingalill svarar nedanstående på frågan om Astrid Lindgrens bok Bröderna Lejonhjärta kan vara användbar i samtal om döden?

Den är ju jättebra, men jag tror till och med att äldre barn (liten paus) de är även sexåringar och femåringar, en del femåringar kan säkert förstå mycke. Men alla fritidsbarn och alla vuxna ja alla har stor glädje av den. Astrid Lindgren var ju bra på att beskriv döden. Sen är det ju den här berättelsen av H.C. Andersen, Flickan med svavelstickorna, den har jag också läst många gånger för fritidsbarnen. Den e ju väldigt sorglig men den handlar ju om döden också. Å det är ju lätt för barnen att förstå hon hade ju inga skor å hon var ute när det var jätte kallt.

Jag ställer följdfrågan, ”Skulle du kunna använda Bröderna Lejonhjärta i samtal om döden eller som stöd i sorgearbete?”, och Ingalill svarar nedanstående:

Ja. Men den boken tål ju att läsas många gånger i vilket sammanhang som helst. De är en bra högläsning bok, den är perfekt. Också den här Flickan med svavelstickorna. Jag tycker bättre om Astrid Lindgrens berättelser, de finns nyare berättelser den här med mullvaden, det finns en som handlar om en mullvad. Men dom nya är lite långa och lite omständiga. Jag har inte tyckt att jag har hittat nån som jag var (liten paus) mer än Astrid Lindgren, hon gör de så naturligt.

I boken "Barnet i mötet med livets mörka sidor" står att barn bearbetar sorg genom leken, leken är barnens mest betydelsefulla metod att hantera livets mörka och svåra sidor. Även sagor kan hjälpa barn. Genom sagor får barn nya ord, ett nytt språk, bilder och handlingsmönster som de kan ha användning av i framtiden. Sagan kan också bli en plats i vilken barnens erfarenheter, tankar och funderingar kan gestaltas. Vidare skriver författarna, Lars Björklund och Bernt Eriksson, att samtal om allvarliga saker, som till exempel döden, ofta har sin början i sagor (Björklund & Eriksson 2000).

Kanske är det så att döden bara går att beskriva genom sagor. Ingen vet vad som händer när vi dör, eller hur det är att dö, eller att vara död. Vad svarar man på sådana frågor?

5:4. Ärliga svar på barns frågor om döden

"Jag har själv fått frågan "vad händer när man dör". Eller att barn helt plötsligt sagt "Jag är rädd för att dö". Vad svarar man på sådana frågor? Vad säger man till barn som är rädda för döden?". På denna fråga svarade Heydar följande:

Man måste säga till dom de är något som är naturligt och att de är för alla. De är en tidsfråga, vissa kan dö på grund av sjukdom eller vissa kan dö på grund av olyckor å vissa kan få hjärtinfarkt. Och sen måste man berätta för dom på deras nivå, så att dom förstår, inte så avancerat samtal. De flesta barn som jag har pratat med då har de hänt någonting, katastrof eller så, elfte september till exempel. Dom förstår ganska bra att ta de på ett riktigt sätt, de har inte varit något speciellt liksom svårt.

Jag ställde en följdfråga "Vad ger man för stöd till barn som mår dåligt av att inte veta vad som händer efter döden?", och Heydar berättade följande:

De har också varit så några (liten paus) samtidigt med mig barn som deras föräldrar är döda och sen när jag hade barnen på livskunskap så vågade själv berätta att (liten paus) ja ett barn sa "Min pappa är död" och de andra barnen frågade "Varför?" och sen berättade barnet att de var på grund av sjukdom, men min pappa lever, hans själ är i

himmelen och de var, jag tror de var hans mamma som hade berättat på ett bra sätt att när man dör så flyger själen till himlen.

På samma fråga svarar Tina nedanstående:

När dom ställer frågor om vad som händer efter döden då kan jag liksom känna att de beror på barns ålder, men när äldre barn frågar då kan jag tycka att de naturliga svaret, nu är jag NO- lärare, att ingenting försvinner allt förändras de förvandlas för man återgår till vatten och syre å då jordnära mineraler och de kan liksom kännas mer naturligt. Till yngre barn så tycker jag att man kan gott få lov att ha den här tryggheten och tanken att nu sitter min mormor å morfar eller farmor å farfar på ett litet moln och tittar ner på mej å vinkar på mej å vaktar mej. Så att de är nog lite (liten paus) Men asså där har man ju ändå alla dom här berättelserna om ”paradiset”, om man nu ska sätta ett ord på de. Men asså liksom de här (liten paus) alla grejor har sin tid.

På frågan ”Vad svarar man på barns frågor om döden? Vad säger man till barn som är rädda för döden?”, berättar Ingalill följande:

Ja, ärligt svarar man och man kan inte svara mer än jag tror att och så vad man själv tror men var och en får själv bestämma vad dom tror. Det finns ingen som vet, de är ett bra svar tycker jag. Men man kan förklara och de har jag också förklarat för barnen när vi har gått på kyrkogården vad, var. Kroppen ligger där nere de är svårt att förstå, de kan inte jag heller, men man är ju död för barnen är lite rädda att dom ska va levande. Man kan ju inte andas där ner, nej men man behöver inte andas för hjärtat slår inte. För det är ju bara själva kroppen som ligger där men din, men själ är så svårt att förklara. Själens större fritidsbarn förstår de men för sex- sjuåringar åtta- nioåringar är det svårt att förstå. Själens är det hjärtat eller e de tanken. Det beror lite på barnet vad man kan svar. Man får ju inte skrämman barn på nåt vis, man får försöka inge (liten paus). Tror man på ett liv efter döden så kan de inge hopp men de är svårt också för barnen man sitter ju inte på ett moln och är en liten ängel men de kanske är en liten tröst. Men man ska inte luras heller för ingen vet, ingen återvänder ju från det döda. Men man får väl försöka förklara (liten paus) jag vet inte (liten paus) att de inte är något skrämmande ingenting att va rädd för, att man kommer att få de bra. Har man ont så har man inte ont längre man får kanske va tillsammans med mormor som e död eller farmor som e död, ta hand om varandra. Försöka hitta ett litet ljus på nåt vis, jag vet inte. E man död så e man död. Då kan man ju börja prata om kretsloppet.

Flera av de böcker jag har läst menar att vi vuxna ska svara ärligt på barns frågor, och på de frågor som vi inte vet svaret på ska vi sanningsenligt svara att vi inte vet. Det går också bra att svara ”Jag tror” men det är då viktigt att poängtera att det är *jag* och att jag *tror*, inte vet (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Gyllenswärd & Polfeldt 2001; Stening 1999).

Just detta uttrycks i informanternas svar.

I kapitel 5:1 på sidan 22, redogjorde jag för vad känslan av hög begriplighet hade för betydelse när det handlar om att uppnå känslan av sammanhang (KASAM).

En hög känsla av begriplighet leder till en hög känsla av sammanhang vilket hjälper människor att hantera livskriser och andra problem och komma ur dessa oskadda (Antonovsky 2005).

Med utgångspunkt i Antonovskys teori framstår det som än viktigare att svara ärligt på barnens frågor. Utan ärliga svar för blir barnet undrande och ovetande, och då barnet kanske får olika svar från olika människor uppstår förvirring och barnet uppnår inte en hög känsla av begriplighet.

Vuxna ska alltid berätta sanningen om vad som har hänt när någon i barnens närhet dör, hur hemskt det än må vara. Vi kan inte skydda barnen från sorg och smärta, då vi försöker gör det blir resultatet bara att vi undanhåller information för barnen, far med osanningar och mer eller mindre stänger ute barnen (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Gyllenswärd & Polfeldt 2001; Stening 1999).

Sorg är en reaktion på en förlust av någon vi älskar och det är endast då vi inte älskar som vi kan slippa att känna sorg (Ekvik 2005; Stening 1999).

I boken "Det brinner i mina ögon" har Lii Stening skrivit en mycket slående mening: "Det barn klarar av att fråga om klarar de också att höra svara på." (Stening 1999: 55)

Men hur hjälper vi då barn som sörjer? Vilka skyldigheter anser de intervjuade pedagogerna att de har när det handlar om att tala om döden och stötta och hjälpa barn som sörjer?

5:5. Skyldighet att stötta och hjälpa men inte att prata

Samtliga informanter har fått frågan "Har du i ditt arbete mött barn som sörjt över någon bortgången?". Heydar och Tina har berättat att de har mött barn som sörjt över någon som gått bort. Ingalill kommer inte på någon förutom barnet som förlorade sin älsklingshund, exemplet står här nedan. På frågan "Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?", svarar Ingalill följande:

Ja, jag träffar ju barnet en stor del av dess lediga tid, men de är ju skolan och fritids och föräldrar och familj som ska hjälpa dom. Men information från föräldrarna är viktigast tycker jag. Man kan ju faktiskt gå och leta upp graven om man har den nära sig och man kan gå och tända ett ljus på graven eller plocka lite blommor och sätta där, det kan ju kännas bra för barnet och för kompisarna också att dom får visa här är min morfar

begravd eller farfar. Så kan man tända ljus på allhelgonahelgen, det tror jag alla barn tycker om. Det är en fin tradition vi har här i Sverige vi ska ta var på den.

När jag ställer frågan ”Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?”, berättar Ingalill att det kan vara så att hela familjen behöver stöd. Detta har jag valt att behandla i kapitel 5:7. Men Ingalill svarar även följande på ovanstående fråga:

Ja, jag träffar ju barnet en stor del av dess lediga tid, men de är ju skolan och fritids och föräldrar och familj som ska hjälpa dom ... Men information från föräldrarna är viktigast tycker jag. Man kan ju faktiskt gå och leta upp graven om man har den nära sig och man kan gå och tända ett ljus på graven eller plocka lite blommor och sätta där, de kan ju kännas bra för barnet och för kompisarna också att dom får visa här är min morfar begravd eller farfar. Så kan man tända ljus på allhelgonahelgen, de tror jag alla barn tycker om. De är en fin tradition vi har här i Sverige vi ska ta var på den.

Jag ställer följande fråga ”I praktiken, inte enligt krisplanen, hur hjälper du barn i sorg, som förlorat någon när eller kär?”, till Ingalill som svarar att:

Det kan ju va så att föräldrarna är väldigt ledsna och då kan vi ju va ett stort stöd för barnen i första hand, för syskonen, och hjälpa dom och låta dom prata. Barn reagerar ju olika en del blir tillbakadragna och andra blir utåtagerande och ilska och då får man ju hjälpa de barnet över den tiden. Kanske va lite extra omhändertagande. Rita är ju ett bra sätt att komma över att bearbeta sorgen, att rita och måla. Men jag tror att de tär jättebra att barn får gå på kyrkogården och att barn får vara med på begravningar även om dom inte förstår de, de gör ju inte vi heller. Men dom har ändå sett kistan och blommorna och alla ledsna människor. Dom kommer ju möta det förr eller senare och då känns det kanske inte så skrämmande om man har varit med om de tidigare. Man ska inte undanhålla man ska vara rak och ärlig så klarar barnen det jättebra ... Det var ett barn som miste älsklingshunden och som var väldigt ledsen över det och som pratade länge om hunden saknade den jätte mycket. Men vi pratade om hunden och den hade varit sjuk och den kunde inte bli frisk prata vi mycket om. Och de barnet ritade ganska mycke, det var mycke hundar på teckningarna det tror jag var jättebra

På frågan vad Tina anser att hennes yrkesroll har för skyldighet att prata med barn om döden, svarade Tina nedanstående:

De, egentligen så kan jag se de på två olika vis. Om vi säger att de händer en olycka och de e man behöver kalla in en krisgrupp då kommer präster å här kommer kurator, psykologer och då är de egentligen dom som har den djupaste kunskapen å tilliten som vi ska förhålla oss till. Där får vi ju vägledning hur vi ska gå tillväga. För de här med att uppleva döden det e liksom, de kan va en naturlig fin död men de kan också va en olyckshändelse. Så när de gäller skyldighet så min skyldighet som jag ser de är att jag ska framföra ett lugn en tröst. Men när de gäller den här andra övergripande så har vi, ja präster å dom här som har mycke, mycke mer utbildning på detta, de har inte vi lärarutbildningen. Skolan kan ge barnen en mjuk tid men dom har inte den utbildningen.

Jag ställde följande fråga ”Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?” till Tina som svarade nedanstående:

Då har jag en stor skyldighet för att om jag vet att ett barn är ledset då kan de inte jobba fullt ut, de är kanske inte lika aktivt i leken och då är de min roll där som går in att jag ska hjälpa de barnet att få lov att få den lilla tiden av ro i skolan eller på fritids. Skolan ska få lov att va som vanligt, dom ska få lov att gå vidare i livet för det är inte dom får det är ju inte. Att någon dör som står en nära betyder ju inte att dom som lever kvar ska sluta leva och de e jätteviktigt och dom, ja jag sätter stort värde på våra präster där det gör jag (lite skratt) så e det bara.

Till Tina, som har mött barn i sorg, ställde jag frågan om hur hon hade stöttat dessa barn. Jag fick detta svar:

Barnen har berättat att dom, och de har jag ju visst innan för jag har ju blivit uppringd, å när dom då kommer å deras tankar kommer då sätter vi oss ner tillsammans också kramas vi lite också då berättar positivt att det liksom är skönt att få minnas en mänska. För de e det faktiskt. Tänk att få lov att ha upplevt den här mänskan. Det är ju de som är det fina med livet det är att vi träffar en massa människor som vi får lov att lära känna även om det inte är för evigt.

Heydar svarar följande på frågan ”Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet att prata med barn om svåra saker som exempelvis döden?”:

Jo självklart, om dom själva ställer frågor är de min skyldighet att svara, eller ibland kan man hitta någon bok som man kan läsa för barnen, själv dom läser att en historia eller en berättelse som kan ge svar på deras frågor. Men på ett vanligt sätt jag kommer själv sitta och berätta om döden, de gör jag inte för att de ska vara en sådan situation där barnen själv kommer och frågar. De finns mycket annat positivt man kan ta upp med barnen istället för att prata om döden. Men när dom hamnar där någon av deras närstående dör då tänker dom mycket och då kommer dom att prata eller ställa frågor. De är min skyldighet att svara och att hjälpa dom.

På frågan ”Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?” berättar Heydar nedanstående:

Vi har i skolan en sån krisgrupp, självklart att vi här på fritids kommer att hjälpa dom de är min skyldighet, men vi tar också upp de till krisgruppen och den gruppen kan hjälpa till mer än vad jag som enskild person kan hjälpa. Men självklar att vi kommer hjälpa barnen också. Men jag kan inte hjälpa barnen så mycket, de enda jag kan göra är att prata med dom.

Heydar berättar att han har mött barn i sorg i sin yrkesroll som pedagog. Nedan berättar han hur han stöttar dessa barn:

Jag pratar mycket med dom. Jag tar upp dom i knäet. Tar dom till parker så att dom kommer lite utanför den miljön som är här för att dom behöver lite lugn och ro också. För kanske de är så att när jag sitter här finns de många barn runt om kring mig och barnet vill inte prata öppet med mig inför andra barn. Men när jag sitter ensam med detta barn öppnar sig barnet och berättar mer.

Tina talar under intervjun om att lärarutbildningen inte ger någon utbildning i att stötta barn i sorg. Jag blev nyfiken och undersökte detta och kom fram till att det faktiskt inte finns någon utbildning. Visserligen är det möjligt att någon kurs berör detta att möta och hjälpa barn i sorg på ett mycket ytligt plan, men någon mer ingående kurs har jag inte hittat.

Samtliga informanter anser att det har en viss skyldighet, men samtliga nämner också krisgrupp och krisplan någon gång under intervjun. Ingalill berättar: ”Vi har ju en krisplan men den har vi aldrig behövt använda.” Övriga citat om krisplaner står att läsa i texten ovan. Oavsett vilken skyldighet de intervjuade anser sig ha så svarar samtliga med olika koncept på frågan ”hur stöttar och hjälper du ett barn i sorg”. Detta kan antas ha med deras egna erfarenheter och värderingar att göra.

Hur du som vuxen stöttar det sörjande barnet beror mycket på hur du har hanterat den sorg du själv drabbats av (Ekvik 2005; Stening 1999).

5:6. Personlighet påverkar hur du stöttar barn i sorg

Den du är påverkar din relation till döden. Religion, uppväxt på landet eller i en stad, utbildning, obearbetad sorg, hur du fick hjälp när du sörjde, med mera. Detta påverkar din relation till döden, hur du stöttar barn i sorg, din syn på samtal om döden och så vidare (Ekvik 2005; Stening 1999; Björklund & Eriksson 2000).

Utifrån svaren på de intervjufrågor som var i fokus i föregående kapitel framkom hur informanterna stöttar, samt talar om att de skulle stödja, barn i sorg. Ingalill som är kristen går på kyrkogården med barnen. I tidigare kapitel berättar hon också hur barnen och personalen på fritidshemmet där hon arbetar lyssnar på själaringning.

Ingalill berättar också om att döda djur, eller skelettdelar som barnen hittar när de gräver är bra ingångar till samtal om döden. För Ingalill som är född, uppvuxen och bosatt på landet utgör naturen en självklar och naturlig del i livet och i vardagen. Även för Tina, som är NO-lärare i grunden, är naturen en självklar del av tillvaron och något som hon använder för att besvara barns frågor om döden. Tina berättar under intervjun att hon har fått mycket hjälp och stöd av präster då hon har drabbats av sorg. Hon berättar också att hon därför har stor tillit till präster och deras kompetens.

Heydar berättar att han talar mycket med barn som sörjer och att han ibland tar med sig det sörjande barnet till en annan miljö, utanför skolan. Jag själv upplever Heydar som en lugn person som ofta tar sig tid med barnen, något som jag tycker kan urskiljas i hur han stöttar barn i sorg.

Har jag obearbetad sorg? Det är en fråga vi borde ställa oss lite då och då. Ty har vi det då påverkar detta hur vi hjälper barn i sorg. För att hjälpa ett sörjande barn på bästa sätt borde vi således först granska oss själva (Ekvik 2005; Stening 1999; Björklund & Eriksson 2000).

Den så kallade personliga ryggsäck påverkar hur du stöttar barn i sorg och hur du förhåller dig till döden. Varje människa ger stöd, tröst och hjälp på sitt vis, och varje människa har sina behov av stöd, tröst och hjälp. Ibland kan hela familjen behöva stöd.

5:7. Hela familjen behöver stöd

På frågan ”Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?”, menar Ingalill att det även är viktigt att stötta hela familjen. Ingalill berättar följande:

Men man kan ju stötta familjen genom att, man kan ju inte göra så mycket mer än att lyssna om dom behöver prata. Och sen är det ju väldigt viktigt att man vet lite grann om vad som har hänt, så man kan möta barnets frågor och då krävs det ju nästan att man har pratat med familjen eller med nån förälder, så man vet vad som har hänt. Men det är ju viktigt att man kan stötta familjen där, hela familjen och kanske då om barnen behöver hjälp att man tillsammans med skolan pratar då om dom har bra kontakt med läraren.

I sin bok ”Tysta tårar” skriver Ekvik att barn sällan får vara huvudpersoner i sorgen. Att betraktas som en biperson när någon nära anhörig dör känns som ett övergrepp och leder till att barnet blir nedstämt och osäkert. Många gånger får barn roller som hjälpare

och tröstare. Barn är ofta upptagna av hur sörjande runt om kring dem har det, men naturligtvis så står barnen närmast sin egen sorg. Genom att barnet får stå i centrum och berätta om sina tankar och minnen av den som dött känner barnet att de är huvudperson i sorgen (Ekvik, 2005: 15).

5:8. Sammanfattande analys och slutsatser

5:8:1. Mötet mellan det sörjande barnet och fritidspedagogen

Samtliga informanter uppger att de har mött barn i sorg, även om Ingalill först svarar att nej när jag ställer frågan så kommer hon i slutet av intervjun ihåg en pojke som miste sin älsklingshund och som då sörjde. Informanterna uppger att de talar med det sörjande barnet, ger dem extra tid och extra uppmärksamhet. Ingalill berättar också att rita är en metod för att bearbeta sorg. Även att besöka graven och sätta blommor, tända ljus eller visa för kompisarna kan vara bra menar Ingalill.

När barnen tillåts gråta och sörja och får vara arga, då vuxna ger barnen möjlighet att tala om det som har inträffat och då barnen får berätta vad de tänkte och kände, till exempel när dödsbudet kom eller under begravningen, när vuxna låter barnet få tala om och minnas den som dött - då får barnen vara huvudpersoner i sorgen (Ekvik 2005; Stening 1999).

Ungefär så som Ekvik (2005) och Stening (1999) skriver här ovan, svarar Tina att hon stöttade de barn i sorg hon har mött i sitt arbete som pedagog. Tina berättar att hon sitter tillsammans med det sörjande barnet, krams lite och talar om att det är skönt att få minnas en människa och fint att få ha känt och upplevt den här människan.

Ingen av de intervjuade anser att fritidspedagoger, eller vuxna i allmänhet, bör samtala mer med barnen om döden, dock svarar Tina att hon inte har tänkt på detta. Ingalill påstår att barn inte behöver tala mer om döden. Hon menar att barn tar döden på ett naturligare och mer okomplicerat sätt än vad vuxna gör. Det är tydligt att meningarna går isär i frågan om fritidspedagoger, och andra vuxna, bör tala mer med barn om döden, den breda allmänheten har en åsikt och litteraturen ha en annan. När väl samtal om döden uppstår då är det oftast barnen som tar initiativet.

Enligt den litteratur jag läst är det viktigt att vi talar om de existentiella frågorna, som exempelvis döden, med barn. Genom sådana samtal bekantar sig barnen med döden och vi förbereder barnet för de dödsfall de kommer att stöta på i framtiden (Stening 1999).

I intervjuerna framkom att de gånger barn tar upp samtalsämnet döden, är till exempel när något barn har förlorat någon anhörig eller då någon naturkatastrof eller något attentat har inträffat någonstans världen. När något av detta inträffar ställer barnet frågor till fritidspedagogerna och leder på så vis in samtalet till att handla om döden.

Ingen av de tre informanterna ansåg att pedagoger borde tala mer med barnen om döden och om det anses att sådana samtal inte behövs så är det heller ingen som inleder dessa samtal.

Att döden ofta anses som ett svårt samtalsämne är ytterligare en förklaring till att pedagoger och vuxna i allmänhet inte inleder samtal om döden (Ekvik 2005; Gyllenswärd 1997; Stening 1999).

5:8:2. Möjliga redskap för att möta barns tankar om sorg och döden

Ytterligare en ingång till samtal om döden är sagor. Det finns många böcker som handlar om döden, men det är få som kan skriva om döden på ett så okonstlat och rakt sätt som Astrid Lindgren kan. I ”Bröderna Lejonhjärta” skriver Astrid Lindgren om flera olika ”scenarier” av död. Död på grund av sjukdom, olyckshändelser som leder till död, dråp, krig och till viss del även självmord.

Ingalill och Heydar tycker att Astrid Lindgrens bok ”Bröderna Lejonhjärta” kan vara användbar i samtal med barn om döden. Tina tycker att boken är för lång och ”lite svår”.

Enligt litteraturen är sagan ett utmärkt redskap för att hjälpa barn i sorg och som ingång till samtal om döden. Genom sagorna får barn nya ord att uttrycka känslor och tankar med, de får handlingsmönster och bilder som de kan få användning av i framtiden. Genom sagor kan barn till exempel få en bild av hur en begravning går till, eller att mamma och pappa kan bli ledsna och gråta då någon dör (Björklund & Eriksson 2000).

Heydar och Ingalill kan tänka sig att själva använda ”Bröderna Lejonhjärta” i samtal med barn om döden och som hjälp i barns sorgearbete. Men Tina tycker som sagt att

boken är för lång, avsedd för äldre barn och lite svår. Tina berättar att det finns andra nyare böcker som hon tycker är bättre lämpade för barn och som hon kan tänka sig att använda som redskap. Att sagor är ett bra redskap i samtal om döden och för att hjälpa barn i sorg är litteraturen och informanterna eniga om.

5:8:3. Balans mellan ärlighet, tro och tröst

Samtliga informanter berättar under intervjuerna att de svarar ärligt på barns frågor om döden. På de frågor som till exempel ”Vad händer efter döden?”, har informanterna olika svar, dock tycker jag att alla lyfter fram vikten av att vara ärlig, inte skrämmas, men samtidigt inge en känsla av hopp och trygghet för de barn som behöver det. Det är en balansgång, fritidspedagoger, eller vuxna i allmänhet ska inte ljuga för barn men pedagogerna måste inge hopp och tröst så att barnen inte ska behöva vara rädda för döden. Svar på frågor om döden och stöd till barn som är rädda för döden anpassas troligen ofta efter det enskilda barnet, något som både Tina och Ingalill talar om i intervjun.

Enligt Antonovskys teori bidrar ärliga svar på barns frågor till att barnen får en känsla av hög begriplighet (Antonovsky 2005).

När vuxna berättar hela sanningen, även om den är hemsk, när vuxna tar sig tid att prata med och lyssna på vad barnet har att säga då får barnet en känsla av hög hanterbarhet.

5:8:4. Ansvar, skyldighet eller personligt beslut?

Samtliga intervjupersoner anser att de har skyldighet att svara på barnens frågor om döden och att stötta och hjälpa barn som sörjer, men alla nämner också krisgruppen och/eller krisplanen. När det handlar om att stötta barn i sorg talar samtliga informanter om att de inte kan göra så mycket mer än att prata. Tina belyser detta faktum att på lärarutbildningen, som alla både lärare, fritidspedagoger och förskolelärare går, får samtliga ingen utbildning i att stötta barn i sorg eller att samtala med barn om döden. Tina och Heydar menar att det är krisgruppen som har den kompetens som krävs, och

även om Ingalill inte nämner krisgruppen, så menar även hon att hon inte kan göra så mycket mer än att tala. Alla informanter anser att de har skyldighet att svara på barns frågor, men att tala om döden anser samtliga är något som inte är väsentligt.

Idag tillbringar många barn större delen av sin vakna tid på skolan och på fritidshemmen. Därför är det inte egendomligt att fritidspedagoger och lärare hör till de vuxna som står barnen nära och som barnen gärna anförtror sig till (Olsson 2007).

Oavsett vilken skyldighet Ingalill, Heydar och Tina anser sig ha så har de alla olika sätt att stötta barn som sörjer. Vår så kallade, ”personliga ryggsäck” påverkar vår relation till och syn på döden, samt hur vi stöttar barn som sörjer och samtalar med barn om döden. Även hur vi hanterat den sorg vi själva har drabbats av påverkar hur vi stöttar barn i sorg.

6. Slutdiskussion

I detta arbete har jag kommit fram till att informanterna uppger att de samtalar med barn om döden när något barn har mist någon när eller kär, när barnen hittar döda djur ute i naturen, men framförallt när barnen kommer med frågor. I intervjuerna har det framkommit att det oftast är barnen som tar initiativet till samtala om döden. Vidare uppger även informanterna att de anser att pedagoger och vuxna i allmänhet inte behöver tala mer med barn om döden.

Litteraturen däremot anser att vuxna borde tala mer med barn om döden, för att ge barnen kunskap inför det dödsfall de stöter på i framtiden och för att avdramatisera döden och åter göra den till en del av livet och tillvaron. (Stening 1999).

Att tala om döden med barn som har hela livet framför sig och dessutom i en så livfull, aktiv och sprudlande miljö som fritidshemmen är, kan kännas fel. Många gånger uppkommer heller inte tankar och funderingar om döden i denna miljö. Av egen erfarenhet vet jag att dessa tankar kommer smygande på kvällar och nätter, långt bort från fritidshemmens sprudlande miljö, kompisarna och dagsljuset. Men kanske just därför är det viktigt att tala om döden på fritids, där det finns vänner, liv och rörelse och förhoppningsvis vuxna som har tid att lyssna. Genom samtal om döden blir döden inte så hemsk, farlig, mörk och fruktad och då försvinner förhoppningsvis alla mörka kvälls och natt tankar.

Informanterna uppger att de stöttar barn i sorg genom att tala med dem, svara på deras frågor, ge dem tid till ro samt utrymme och uppmärksamhet i fritidshemmet. Hur intervjupersonerna stöttar barn i sorg varierar, vilket beror på den du är och hur du har hanterat den sorg du drabbats av i livet.

Den så kallade ”personliga ryggsäcken” påverkar således hur vi stöttar barn i sorg (Björklund & Eriksson 2000; Ekvik 2005; Stening 1999).

Samtliga informanter nämner krisgrupp och krisplan, och två informanter menar att det är krisgruppen som har kunskapen som krävs för att hjälpa barn i sorg. Samtliga intervjuade menar att de inte kan göra mycket mer än att tala för att stötta barn i sorg.

Jag anser dock att tid, uppmärksamhet, förståelse och någon att tala med som lyssnar på vad jag talar om och som kan besvara mina frågor på ett eller annat sätt är det som ett sörjande barn, en sörjande människa, framförallt behöver. Naturligtvis kan det ibland också behövas experthjälp av psykologer, kuratorer och präster, men att bara finnas till hands, att vara förstående, lyssna och tala räcker långt när det handlar om att stötta barn i sorg, anser jag.

Givetvis är det föräldrarna som står barnen allra närmast, men därefter kommer andra vuxna som till exempel vuxna syskon, mor- och farföräldrar och fritidspedagoger och lärare (Arnér & Tellgren 2006).

Trots att fritidspedagoger tillhör de vuxna som står barnen närmast, så får fritidspedagoger ingen utbildning på lärarhögskolan om hur de talar med barn om döden och hur de stöttar barn i sorg. Detta är någonting som jag anser borde ändras då fritidspedagoger säkerligen kommer att träffa på barn i sorg under sitt yrkesliv. Även om inte kunskaperna är nya, så tål de att upprepas, och åtminstone jag har upplevt att den kunskap jag anskaffat mig genom detta arbete har hjälpt mig att möta barn i sorg på ett bättre sätt och gjort mig mer uppmärksam på barns frågor om döden vilka är en möjlig ingång till samtal om döden.

Ingalill anser att ”Bröderna Lejonhjärta” är en mycket bra och användbar bok för nästan alla åldrar och som hon själv gärna använder i samtal om döden eller i barns sorgearbete. Heydar och Tina tycker att boken är avsedd för äldre barn och att den är lite för lång. Vidare anser de även att det inte finns tid och plats i fritidsverksamheten för att läsa och bearbeta böcker i den storleken.

I en rapport från Cancerfonden rekommenderar författarna att familjer med en cancersjuk medlem läser Astrid Lindgrens bok ”Bröderna Lejonhjärta” tillsammans (Hedström m.fl. 2007).

Själv tycker jag att ”Bröderna Lejonhjärta” är en bok för barn från fem år och uppåt och även för vuxna. Som femåring lyssnade jag på ett kassetband med ”Ronja Rövardotter” och även om jag inte förstod allt så hade jag inga svårigheter att hänga med i handlingen. Jag tror att det snarare är en fråga om mognad än om ålder.

Det som slår mig när jag läser ”Bröderna Lejonhjärta” är att mycket av det som Astrid Lindgren skriver i denna bok är detsamma idag som då, för över 40 år sedan.

Det har visat sig under intervjuerna att det är svårt att hålla isär skola och fritids. Många som arbetar på fritidshemmen arbetar i skolan under skoltid, de möter barn både i skolan och i fritidshemmet. Under intervjuerna har samtliga nämnt företeelser som har

med skolan att göra. Till exempel livskunskap och uttryck som ”på fritids pratar vi inte så mycket om vad barnen läst, det gör man mest i klassrummen.” Således kan denna undersökning även kopplas till och användas i skolan.

Givetvis är det inte möjligt att genom en liten studie som denna dra några mer övergripande slutsatser. I efterhand kan jag konstatera att jag borde haft fler informanter, vilket hade gett större trovärdighet till denna undersökning. Således finns det anledning till vidare forskning.

Sorg och död har plats i en meningsfull fritid, men borde kanske få ännu mer plats. Perspektiven går isär, men oavsett vilken betydelse vi tillämpar samtal om sorg och död på fritidshemmet finns det anledning att diskutera detta i relation till yrkesrollen.

I november 2011 presenterade Utbildningsradions program ”Lilla Aktuellt” en undersökning vari 2800 barn tillfrågades om de var rädda för döden, och 40 procent svarade ja (Flickor räddare för döden 2011).

Referenser

- Antonovsky, Aaron (2005). *Hälsans mysterium*. 2. utg. Stockholm: Natur och kultur
- Arnér, Elisabeth & Tellgren, Britt (2006). *Barns syn på vuxna: att komma nära barns perspektiv*. Lund: Studentlitteratur
- Björklund, Lars & Eriksson, Bernt (2000). *Barnet i mötet med livets mörka sidor*. Stockholm: Verbum
- Ekvik, Steinar (2005). *Tysta tårar: när barn sörjer*. Stockholm: Verbum
- *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning [Elektronisk resurs]*. (2002). Stockholm: Vetenskapsrådet
Tillgänglig på Internet: http://www.cm.se/webbshop_vr/pdf/etikreglerhs.pdf
- Gyllenswärd, Göran (1997). *Stöd för barn i sorg*. 1. uppl. Stockholm: Rädda barnen
- Gyllenswärd, Göran & Polfeldt, Lotta (2001). *Aldrig i livet*. 1. uppl. Stockholm: Rädda barnen
- Hedström, Margaretha, Elmberger, Eva & Bolund, Christina (red.) (2007). *Barnfamiljen i cancervården: ett vårdutvecklingsprojekt hos Cancerfonden 1999-2001 : slutrapport*. Stockholm: Cancerfonden
- Kvale, Steinar (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur
- Kvale, Steinar & Brinkmann, Svend (2009). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur
- Lindgren, Astrid (1997). *Bröderna Lejonhjärta*. 4. uppl. Stockholm: Rabén & Sjögren
- *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. (2011). Stockholm: Skolverket
- Olsson, Ylva (2007). *Livskunskap: en kartläggning av Stockholms läns gymnasieskolor*. Stockholm: Psykisk hälsa - barn och unga, Stockholms läns landsting

- Patel, Runa & Davidson, Bo (2003). *Forskningsmetodikens grunder: att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. 3., [uppdaterade] uppl. Lund: Studentlitteratur
- Skollag (2010) Sveriges Riksdag
- Stening, Lii (1999). *Det brinner i mina ögon: samtal och tankar kring barns sorg och saknad*. Solna: Ekelund
- *Överenskommet!: fem internationella överenskommelser som ligger till grund för de nya läroplanerna*. 2., rev. uppl. (1999). Stockholm: Statens skolverk

Internet källor

- 2011-11-02 *Flickor räddare för döden* Tillgänglig 2011-11-03
http://svt.se/2.164190/1.2588733/manga_radda_for_doden?page164190=1

Bilaga

Intervjufrågor

1. Talar man med barn om döden?

Följdfrågor

Om så är:

I vilka sammanhang talar man med barn om döden?

Borde man prata mer med barn om döden?

Borde vi inte prata med barn om döden i ett mer vardagligt sammanhang i stället för när det inträffar stora tragedier och katastrofer?

Om så inte är:

Varför tror du att det är så, varför talar vi inte med barn om döden?

Kan man göra något åt det och i så fall vad kan man göra?

Oavsett svar:

Finns det några bra igångsätt till samtal om döden, eller kanske några "hjälpmedel"?

Kan Astrid Lindgrens bok Bröderna Lejonhjärta vara användbar i samtal om döden?

Skulle du kunna använda Bröderna Lejonhjärta?

2. Jag har själv fått frågan "vad händer när man dör". Eller att barn helt plötsligt sagt "Jag är rädd för att dö". Vad svarar man på sådana frågor? Vad säger man till barn som är rädda för döden?

Följdfrågor

Jag minns när jag var barn att jag tyckte det var jobbigt att inte veta vad som händer när man dör. Jag kunde gå och må riktigt dåligt av ovissheten. Ingen vet någonting säkert, var det så hemskt att man bara låg i jorden och var död, eller kom man till himlen eller någon annan härlig plats, eller kom man kanske till något hemskt ställe? Vad ger man för stöd till barn som mår dåligt av att inte veta vad som händer när man dör?

3. Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet att prata med barn om svåra saker som exempelvis döden?

Följdfrågor

3:1. Tror du andra i din yrkesroll tycker likadant?

3:2. Vad tror du det beror på?

4. Vad anser du att du i din yrkesroll har för skyldighet när det handlar om att hjälpa barn i sorg?

Följdfrågor

4:1. Tror du andra i din yrkesroll tycker likadant?

4:2. Vad tror du det beror på?

5. I praktiken, inte enligt krisplanen, hur hjälper du barn i sorg, som förlorat någon när eller kär?

Följdfrågor

5:1. Har du i ditt arbete mött barn som sört över någon bortgången?

5:1. Hur stöttade du det/dessa barn